

Frissülő etimológiák

Zaicz Gábor (szerk.): *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. 2. javított és bővített kiadás. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2021. ISBN 978-963-409-292-6.

Tóth Sándor János

A Tinta Könyvkiadó gondozásában megjelent etimológiai kézisztár két kiadása között tizenöt esztendő telt el, míg a szintén tudományos, egyben ismeretterjesztő igényű *Szlovák nyelv tömör etimológiai szótára* (SESS) már négy évvel az első kiadás (Králik 2015) után megjelent nagyobb részt javított és csupán pontszerűen bővített változatban (Králik 2016). A SESS és Zaicz Gábor *Etimológiai szótára* (Esz) is kb. 10–10 ezer szócikket tartalmaz, mindkét szótár szerkesztési vezérelve volt a tudományos-ismeretterjesztő kézikönyv jelleg és a köznyelvi szókészlet feldolgozása. Ismeretterjesztő jellegű megjegyzés olvasható például a mássalhangzó-torlódás feloldásáról *kár* szavunk példáján, máshol utal a szóképzés analogikus voltára, pl. *-li: hecsedli, cetli*, valamint az archaizálódás folyamatát is jelöli, kiveszőben lévő szó pl. a német eredetű *gigerli* 'piperkőc' jelentésben.

Az újonnan megjelent kötet, Zaicz Gábor *Etimológiai szótárának* bemutatása mellett érdemes kitérni egy areális szomszédunk, a szlovák nyelv etimológiai lexikográfiájára is. A szlovák etimológiai szótárban a szláv és idegen eredet elemzése dominál, kevésbé foglalkozik a szóképzéssel, a képzők etimológiája pedig olyan önálló formában, ahogy azt T Somogyi Magda elkészítette, teljes mértékben hiányzik.

A szlovák *Etimológia és nyelvjárási lexikográfia* (Králik 2020) című monográfia rámutat a dialektusok és az etimológia kölcsönös összefüggéseire, általános ajánlásokat fogalmaz meg a lexémák feldolgozása kapcsán, elindul a nyelvjárási szavak eredetének elemzése útján, és 130 példa segítségével mutatja be, hogy a *Szlovák nyelvjárási szótár* eddig megjelent két kötete milyen szélesebb szláv és közép-európai összefüggéseket rejt.

Az *Etimológiai szótár* mindkét kiadása (Zaicz 2006; 2021) *A magyar nyelv kézikönyvei* sorozat köteteként jelent meg, az egyes szócikkek elkészítését azonos szerzői gárda között osztották fel, ám a 2. kiadáshoz új lektor csatlakozott Balázs József Attila személyében. A kiadó lexikográfia iránti elkötelezettségét mutatja, hogy Kiss Gábor sorozatszerkesztő állította össze a szavak első írásos előfordulásának sorrendjét és eredet szerinti csoportosításukat. Eltekintettek a bevezető római számos oldaljelölésétől, a szótárrészen nem kezdődik újra az oldalszámolás. Az előszó változatlan, a 2. kiadáshoz különálló előszót írt Zaicz Gábor.

A Magyar Művészeti Akadémia támogatásával megjelent második kiadás 77-tel több szócikket tartalmaz, míg a toldalékok száma nem bővült. Néhány helyen szükséges volt az ábécérend korrekciója: a második kiadásban már a *csitt-csatt* után következik a *csivitel*, a *bámul* a *bauxit* és a *bazalt* között volt az első kiadásban, a *békaúzás* és a *békaperspektíva* pedig helyet cserélt. Új szócikként többnyire

nyelvjárási szavak kerültek felvételre, pl. *bekecs*, *csengely*, *csibuk*, *csobolyó*, de olyanok is, mint pl. *csendélet*, *knédli*. Természetes egyes szócikkek tartalmi kiegészítése, pl. a cseberhez hozzáfűzve: egyébként nyelvjárásaink ismerik.

A nyelvtörténeti szakirodalom kiegészítése ugyan nem történt meg a 11. oldalon, ám a szavak eredet szerinti csoportosítása követi *A magyar nyelvtörténet kézikönyvét*, mely szintén a Tinta Könyvkiadó gondozásában jelent meg (Kiss – Pusztai 2018). A szakirodalom további bővítésére is sor került, pl. Honti (*A magyar és nyugati ótörök szókészlet kapcsolatairól*), Kázmér (*Régi magyar családnevek szótára*), Kluge (*Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*), *A magyar nyelv nagyszótára*, Pelczéder (*Gyümölcsnevek szórára*), Rácz (*Növénynevek enciklopédiája, Állatnevek enciklopédiája*), Róna-Tas – Berta (*West Old Turkic*), Vörös (*Egzotikus gyümölcsök magyar neveinek történeti-etimológiai szótára*).

A nyelvemlékek felbukkanása esetén lehetőség szerint pontosítást vár az olvasó (ami meg is valósul, pl. 1018 – *A veszprémvölgyi apácák adománylevele*), ugyanakkor néhány esetben tágabb időintervallum lett megadva, mint az első kiadásban (*Halotti Beszéd*: 12. sz.). Új nyelvemlékek is feltűnnek: 1200: *Tihanyi összeírás*, 1290 k.: *Vatikáni glosszák*, 1315 k., 1510: *Margit-legenda*. Egyes esetekben a nyelvemlékek helyesírása is változott, kis betűvel írandók az utótagok, mint pl. *glosszák*, *virágénekek*, *hártya*, *töredék*.

Az önálló szócikkek datálása megtalálható a 981–1003. oldalon, az egyéb példák első előfordulása csak a szócikkeken belül jelölt, pl. 1470: *bélyegez*, 1566: *bénul*, 1787: *belváros* – e lexémák a további szóképzés példái, teljes felsorolásuk meghaladná a szótár terjedelmi kereteit. Új előfordulások is beillesztésre kerültek, pl. 1055: *ség*, 1057: *leány*, 1086: *nándor*, *gyümölcsény*, 1135: *lom*, 1138: *legény*, *eme*. Gondolhatnánk, hogy a régiségben a legnehezebb a szavak első előfordulásának meghatározása, de nem teljesen így van: a 20. században felbukkant új szavak datálásában még több pontosítást eszközölt Kiss Gábor, pl. *sztrók* 20. sz. helyett 1900 körül, *transzplantáció* 20. sz. helyett 1938, *buldózer* 1966 helyett 1957, *allergén* 1990 helyett már 1987-ban megjelenik, a *cunami* szó 2005 helyett már 1973-ban előfordul. Ennek javításával 2001-ben végződik az új kiadás szószedete is (a már-már archaizálódó *netkávészó* lexémával), az elmúlt 20 év neologizmusaira nem reflektál a szótár, azok megtalálhatók pl. Minya Károly *Változó szókincsünk* című könyvében (2011). Akad olyan nyomdahiba-javítás is, mint a *legyeskedik* 1794-es (valószínűtlen) előfordulásának korrekciója 1974-re. A recenzió írója számára meglepő: a kölni csak 1957-ben jelent meg, a *knédli* csak 1971-ben, a *hardver* 1971-es első előfordulása másfél évtizeddel megelőzi a szoftverét.

A *Szakkifejezések lexikonja* című fejezetben is megjelentek új szócikkek: *argó*, *beillesztő* (honosító) *képző*, *hangrend helyett hangrendi átcsapás*, *hiperkorrekció*, *járlékhang*, *kauzatív*, *névátvétel*, *vokatívusz*, valamint önálló szócikkbe került a *hiátustöltő hang*. Érdekes, hogy csupán a szláv nyelvek csoportjai kerültek önálló szócikkbe (*déli*, *keleti*, *nyugati szláv nyelvek*), más nyelvcsaládoknál ezt nem alkalmazták.

Az *Etimológiai szótár* nemcsak *Szakkifejezések lexikonjával*, hanem *A szavak eredete szerinti csoportosítása* című fejezettel (2005, 124. old.) is segíti az

olvasót. Egy hasonló csoportosítás nagyon hiányzik a szlovák etimológiai szótár (SESS) végéről, e hiányt csak részben pótolja a régi (az irodalmi nyelv kodifikálása előtti) szlovák lexika nemzetközi kapcsolatait feldolgozó kötet (Kopecká et al. 2011).

Az A) 4. *Valószínűleg ősi szavak* bizonytalan kategóriáját az Esz második kiadása kihagyja, eredetük korszakolás alapján konkretizálódott, besorolták őket az ősi uráli kori (pl. *ág, ázik, hárs, haszon, hegy, íz, szíj*), a finnugor kori (*hull*), az ugor kori (*nyom*) szavak közé, illetve egyikük (a *küszöb*) talán permi jövevényszó. A permi jövevényként számon tartott szavak száma ezzel együtt is háromra csökkent (a *küszöb*ön kívül: *ezüst, kenyér*). Bár a *harminc* és a *kilenc* címszó említi a permi kapcsolatot, mégis a belső keletkezés szempontja dominál, a *szösz*t pedig a finnugor kori szavak között találjuk a második kiadásban.

Az iráni jövevényszavaink stabil táborából kikerült a *réz* és a *tinó*, előbbit már kaukázusi eredetüként, utóbbit csuvasos török eredetű szóként határozzák meg. A második kiadás szerint egyértelműen kaukázusi jövevényszavunk mindössze kettő maradt, azok is kérdésesek (*gulya* és a frissen átsorolt *réz*), a *kefir* ugyan kaukázusi, de nem közvetlen átvétel útján, hanem nemzetközi vándorszóként, a *körte* török alapú belső fejlemény, a *legény* az első kiadásban az alán és a kaukázusi eredetű szavak között is fel volt sorolva, mára iráni (alán) eredete valószínűbb, a *ló* pedig ősi, ugor kori.

A török jövevényszavak között is megfigyelhető dinamika, pl. a honfoglalás utáni kor besenyő, kun eredetű szavak közül az említett *csákány* átkerült a honfoglalás előtti török jövevényszavak közé, míg a *bot* nem csuvasos (köztörök) jellege bizonytalanná vált, így az általában vett honfoglalás előtti török jövevényszavak között találjuk.

A szláv jövevényszavak besorolásánál az általános rész az élre került – ez a csoport az első kiadásban kilógott a sorból, mivel minden más nyelvcsalád esetén az általában vett jövevényszavak voltak az adott blokk elején, kivéve a szlávoknál, ahol a negyedik pontba sorolódtak. Ide került a *borostyán* (a horvát-szerbből) a *gally*, *iga* (a szlovénből), a *palota*, *hála* (a bolgárból).

Az első kiadás horvát-szerb jövevényszóként tünteti fel a *turbolyát*, ám a hozzá tartozó szócikk hiányzik. A második kiadás nem gazdagodott ezzel a szócikkkel, és azt a szöszedetből is törölték, így a *turbolya* etimológiáját ebből a forrásból nem tudjuk meg. Ugyanígy kikerült a *varádics*, a *zanót* és a *ziliz* a nyugati szláv szöszedetből, mivel szócikk sem tartozott hozzá. A *virágvasárnap* az első kiadásban a nyugati szláv jövevényszavak között szerepel, ez javítva lett szláv mintára keletkezett szóösszetételre.

A *darab*, *lép* jövevényszó az első kiadásban csak a szlovén listában szerepel, a második kiadás a szlováknál is feltünteti, ami megfelel a szócikkben leírtaknak. Ugyanez vonatkozik a *halina*, *toklász* szóra horvát–szlovák, a *lom* szóra pedig általános szláv–szlovák vonatkozásban. A lép a 3. jelentésében szláv eredetű, az index lemaradt a szöszedetből. Ebből az következik, hogy szláv jövevényszóink etimológiája nem konkretizálódott, inkább a több konkrét nyelvből történő eredeztetés jellemző sok kérdőjellel. Ugyanakkor a kérdőjelet törölték a *karácsony* esetében, melynek déli szláv mivolta bebizonyosodott. A lengyel, orosz és ukrán jövevényszavak

vak csoportja stabil: 1209: *kerecsen*, 1318: *jász* – 20. sz.: *kolhoz*, *glasznosztj*, *pufajka*, *ukáz*. A latin, görög és újlatin jövevényszavaknál sem találunk jelentős változásokat, mivel ezek kellőképpen adatolt műveltségi szavak.

A *natúrselet* és a *cipzár* lexémákat át lehetne sorolni a német mintára keletkezett részfordítások közé. A *(medve)bocs* ismeretlen eredetét sikerült megfejteni (ugyanakkor megmaradt a G csoport felsorolásában is), a *köpöly* mellett így két erdélyi szász szavunk van.

Az angol szavak közül csak a valóban meghonosodottakat jegyzi a szótár, az 1013. oldalon felsorolt 69 anglicizmusnál nyilvánvalóan többet használunk, ám azok még nem integrálódtak teljesen, így angol eredetükhöz első ránézésre sem fér kétség, nem is keresné azokat a nyelvhasználó az etimológiai szótárban. Az angol mintára keletkezett összetett szavak csoportja nem választja külön a részfordítást.

A képzők etimológiájának ártértékelése viszonylag ritkább, az *-izál* képző is csak hiba miatt szerepelt a jiddis eredetű szójegyzékben a második kiadás már újlatin eredetüként határozza meg, ami egybevág mindkét kiadás szócikkének szövegével.

Legizgalmasabb a vitatott eredetű jövevényszavak listáját figyelni, mely 5 megoldott tétellel lett rövidebb – ezek: *báj*, *buzogány*, *morotva*, *persze*, *pertu*, ugyanakkor a *cumi* szó bekerült ebbe a csoportba. A vitatott eredettel kapcsolatban van egy bővebb lista is (1024. old.), az elkülönítés elve tehát az lenne, hogy az 1013. oldalon található azok a tételek, amelyek biztosan jövevényszavak, de származásuk vitatott, az F) csoportban pedig azok, amelyek jövevényszó mivolta is kétséges, másik lehetséges etimológiájuk például belső keletkezés. Utóbbi helyen szerepel az *adjusztál*, *busz*, *norvég*, *kóceráj*, valamint a hangutánzó/jövevényszó *bim-bam*.

A G) csoport a teljesen ismeretlen eredetűeké, ez a lista (ha a recenzio írójának szeme nem csal) teljesen azonos a két kiadásban. Megállapíthatjuk, hogy az elmúlt 15 évben nem történt megoldás.

A bizonytalan etimológia tehát több helyen kerül feltüntetésre, összefoglalva annak négy fajtájával találkozunk a szótárban, melyek akár fokozatként is értelmezhetők a kisebbtől a teljes bizonytalanság felé haladva: 1. nyelvcsaládon belül kérdőjeles (*lóca*: szláv, valószínűleg szlovák), 2. bizonyosan jövevényszó, de két egymástól teljesen független nyelvből eredhet (*bélyeg*: szláv vagy török eredetű), 3. jövevényszó vagy valamilyen belső keletkezési típushoz sorolható (*talicska*: orosz/ukrán eredetű vagy a *taliga* kicsinyítőképzős származéka), 4. eredete tényleg teljesen ismeretlen, pl. *mancs*, *kan*, *gond*. Utóbbi csoportban a szócikk nem szorítkozik a „nem tudom” explicit kimondására, hanem néhány példát, előfordulást, talányos összefüggést is feltüntet.

E helyen megoldási javaslatot tesz a recenzens a *gond* szóval kapcsolatban. Feltételezhető, hogy szláv eredetű, mivel a *g* → *h* hangváltás és a denazalizáció miatt hangalakja analogikusan fejlődhetett *gomb* szavunkkal (a magyarban szláv eredetű **gъba* → *gomba* a szlovákban mára *huba*-vá fejlődött, ennek analógiájára szláv **gъtati* pedig *hútať* a szlovákban), párhuzama megtalálható a románban is (mely gazdag szláv réteget tartalmazó nyelv): *gând* – ezt azonban magyar eredetűnek tartja a román etimológia. Jelentése alapján az Esz (281) és Králik (2015, 214) szerint is gondoskodás, törődés, ügy, dolog.

Belső keletkezésű szavaink csoportosítása elé kívánkozna egy rövid ismetető (vagy a szótár előszavába foglalt gondolat), hogy a szóalkotás módjai és azok alfajai mely szakirodalom rendszerezési elvét követik (valószínűleg Gerstner *Szókészlet-történet* című fejezetét In: Kiss – Pusztai 2018), vagy hogyan ötvözik azokat, pl. a második kiadásban elkülönítették a gyermeknyelvi eredetű szavakat.

A tudatos szóalkotással keletkezett szavak sora nem változott jelentős mértékben, mivel a nyelvújítás klasszikus korszaka lezárult, kreatív neologizmusaink pedig nem képezik a szótár anyagát. A tréfás szóalkotásra mint keletkezési módra van azonban példa a szótárban: *barátfüle, lúdgége, medvetalp*. Külön csoportot alkotnak az idegen mintára keletkezett szavak: pl. ném. *Schafpocken* → *bárányhimlő*.

Érdekesség *géz* szavunk, amely a magyarba a németből vagy a franciából kerülhetett be, helytelen angolos ejtéssel – ilyen tényezők is befolyásolják ám az etimológiát. A *cintányér* nem a német eredetű *cin* alapján kialakult összetett szó, hanem hangutánzó jellege magyarázza eredetét. *Bérmál* szavunk esetében a közvetlen kölcsönzés nyelve a szlovén, a középfelnémet *firmer*, amely latin eredetű – tehát a közvetítő nyelvet is megadja –, de a közvetlen szóátvétel számít a származás szempontjából, nemzetközi vándorszavak esetében azonban a közvetlen forrás tisztázatlan, pl. *gerilla*. A vándorszók és nemzetközi szavak listája bizonyára határtalanul bővíthető lenne, mint ahogy a más nyelvek mintájára keletkezett szavaké is, ehhez azonban a neologizmusok, a szaknyelv vagy éppen a nyelvjárások irányába kellene bővíteni az *Etimológiai szótár* anyagát, ami megtörné annak kézikönyv jellegét. Králik szótára (SESS) közelebb áll az idegen szavak szótárához: a szlovákban több a nemzetközi szó, kevesebb az összetett szó, a szóképzést nem kifejezetten tekinti az etimológia részének a szlovák nyelvészet, azt a motiváltság fogalmával magyarázza, ami tulajdonképpen a belső keletkezés etimológiája addig a szinkrón nyelvhasználó szemszögéből értelmezett pontig, amíg nem homályosul el az etimon és a képző viszonya.

A tulajdonnevek (személy- és földrajzi nevek) etimológiája más műfaj, azokat a vizsgált szótárak nem tartalmazzák, ugyanakkor a köznevesülés jelenségére van néhány példa a szótárban: *barkochba, Mikulás* (a 2. kiadás szócikkében nagybetűvel, az 1008. oldalon már köznévi formában és az első kiadás szócikkében is kisbetűs írásmóddal). Helyenként előfordul kitekintés a helynevek etimológiájára, pl. *Gerencsér*.

A magyar etimológia számára a vitatott és bizonytalan eredetű szavak (Kiss In: Zaicz 2021, 1024) lehetőség szerinti tisztázása jelenti az esetleges további források felbukkanása híján egyre nehezebb „házi feladatot”. A szlovák szavak eredetére nézve kevesebb a bizonytalansági tényező: az uráli, finnugor, iráni és török szavaink eredete gyakran homályosabb, mint a szlovákok egyértelmű szláv gyökerei, valamint nagyobb vándorlás híján a szlovákok európai nyelvi kapcsolatai is standardizáltabbak (nagyjából a görög-latin terminológia, a közép-európai areális hatás és a modern nyugati kultúrszókincs, majd a nyelvi globalizáció összege). A szlovák etimológia azonban komoly tudományszervezési hátrányban van a komplexitás szempontjából: történeti és nyelvjárási szótárunk befejezésre vár, etimológiai projektjük pedig egyszerűs.

A fentiekből arra következtethetünk, hogy nem csupán értelmező szótáraink gazdagodnak folyamatosan neologizmusokkal, hanem az etimológia is dinamikus lexicográfiai szakág. Ezért etimológiai szótáraink elektronikus közzététele oldhatja fel a folyamatos frissülés problémakörét. Ugyanakkor lapozható, papír alapú szótárból lehet igazán tanulni, míg egy elektronikus verzió a gyors és céltudatos keresést teszi könnyebbé egy aktualizálódó korpuszban.

A magyar laikus közönség is beleeshet abba a hibába, hogy egy hangalaki egyezésből arra következtet, magyar eredetű az adott szó a másik nyelvben (erről bővebben ld. Hegedűs 2003), e jelenség „gyógyítására” is hivatott az etimológia, az *Etimológiai szótár*.

A bemutatott *Etimológiai szótár*at az iskolák számára a *Szavak eredete munkafüzet* (Vigh-Szabó 2019) egészíti ki, szintén a Tinta Könyvkiadó kínálatából.

Irodalom

Hegedűs József (2003): *Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) (2018): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Kopecká, Martina – Lailková, Tatiana – Ondrejková, Renáta – Skladaná, Jana – Valentová, Iveta (2011): *Staršia slovenská lexika v medzijazykových vzťahoch*. Bratislava: Veda.

Králik, Ľubor (2015): *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava: Veda.

Králik, Ľubor (2019): *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. 2. opravené vyd. Bratislava: Veda.

Králik, Ľubor (2020): *Etimológia a nárečová lexikografia (na materiáli Slovníka slovenských nárečí)*. Bratislava: Veda SAV.

Minya Károly (2011): *Változó szókincsünk*. Budapest: Tinta Könyvkiadó (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 118.).

Vigh-Szabó Melinda (2019): *Szavak eredete munkafüzet. Feladatok a szószármaztatások felkutatásához és magyarázatához*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Zaicz Gábor (szerk.) (2006): *Etimológiai szótár. Magyar szavak és todalékok eredete*. 1. kiadás. Budapest: Tinta Könyvkiadó.